

Antijudaizam i antisemitizam prije drugoga svjetskog rata

Budak, Neven

Source / Izvornik: **Antijudaizam, antisemitizam i Holokaust u Hrvatskoj, 2020, 9 - 43**

Book chapter / Poglavlje u knjizi

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:613755>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Neven Budak

ANTIJUDAIZAM I ANTISEMITIZAM PRIJE DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Nedavno istraživanje provedeno na velikom broju ispitanika u Europi pokazalo je da je antisemitizam raširena i vrlo živa pojava. Neki su ispitanici vjerovali da Židovi čine 20 % svjetske populacije, drugi su bili uvjereni da ih ima malo, ali da zato imaju neizmjeran utjecaj na svjetske financije. Dok mnogi, pogotovo mladi, nemaju pojma što je to Holokaust i što se Židovima dogodilo pod nacizmom i njemu bliskim režimima, drugi misle da Židovi Holokaust iskorištavaju da bi ojačali svoj utjecaj, a treći su uvjereni da su Židovi sigurno nešto skrivili jer im se Holokaust inače ne bi bio dogodio. Kao što je ustvrdio Manfred Gerstenfeld, antisemitizam je ukorijenjen u europskoj kulturi, što ne znači da ga podržava većina ili svi Europljani. Ni balet, kaže Gerstenfeld, ne vole svi, pa je usprkos tomu dio europske kulture.

Ipak, može se pretpostaviti da antisemita ima više nego ljubitelja baleta, a i tradicija antisemitizma mnogo je starija.¹

Zbog osjećaja straha ili barem nelagode neki Židovi upravo napuštaju slobodarsku Francusku i sele se u Izrael, a nesigurnost osjećaju i u nekim drugim državama.² Svatko tko se pokuša racionalno zapitati zašto su Židovi i danas, nakon nevjerojatnih strahota koje su doživjeli u tridesetim i četrdesetim godinama prošlog stoljeća i dalje meta animoziteta ili čak mržnje, neće odgovor moći naći u današnjici. Morat će ga potražiti u dalekoj prošlosti pa će ga put polako voditi sve bliže našem vremenu. Pritom uzroke neće gotovo nikad moći naći u stvarnim događajima, nego u vjerskom nauku, pseudoznanosti i kolektivnoj psihologiji, tako duboko usađenoj u svijest današnjeg čovjeka – bio on vjernik ili ne – da zbog toga što su nam svjetonazori zasnovani na stereotipima samo rijetki mogu mimo njih razaznati stvarnost. Kako bismo i mi to uspjeli, moramo se, dakle, zaputiti u prošlost, dvije tisuće godina unatrag.

Na početku tog traganja treba ustanoviti razliku u značenju dvaju pojmova koji se oba odnose na negativan stav prema Židovima. Pojmom antijudaizam koristimo se kada govorimo o neprijateljstvu prema Židovima kao vjerskoj ili kulturnoj zajednici, različitoj od štovatelja različitih pretkršćanskih božanstava, od kršćana ili od sljedbenika islama. Antisemitizam se zasniva na rasnoj ili etničkoj netrpeljivosti. Iako je ova dva oblika negativnog odnosa prema Židovima ponekad teško razlikovati, jer se identitet Židova uvelike zasnivao na vjeri, ipak možemo antijudaizam lakše pripisati starijim povijesnim razdobljima, a antisemitizam modernom i suvremenom dobu u kojem sve veću važnost

¹ Manfred Gerstenfeld: The Deep Roots of Anti-Semitism in European Society, *Jewish Political Studies Review* 17:1-2 (Spring 2005), <https://www.jcpa.org/phas/phas-gerstenfeld-s05.htm> (pristupljeno 6. rujna 2019.).

² <https://www.dw.com/en/france-jews-are-fleeing-anti-semitism/av-47698595> (pristupljeno 6. rujna 2019.).

dobivaju nacije, a onda i rasne teorije. Sam pojam antisemitizam pojavio se u Njemačkoj u kasnom 19. st. On, dakako, uključuje i vjersku netrpeljivost, ali pogađa i one Židove koji su se u potpunosti asimilirali, sekularizirali, koji su nereligiozni ili su čak prešli na neki oblik kršćanstva. Zato se antisemitizam ne može razumjeti bez antijudaizma, a upravo nam on otkriva postojanost negativnog odnosa prema Židovima, tako imanentnog našoj kulturi da ga ni sekularizacija suvremenog europskog društva s jedne, a Židova s druge strane, nije mogla izbrisati. Ponekad se može naići i na pojam judeofobija. Premda se on ne čini prikladnim za označavanje ukupnog odnosa nežidova prema Židovima, činjenica je da oni koji su drugi i drukčiji i koje ne poznajemo dovoljno mogu u nama izazvati prvo strah, a onda kao reakciju na to netrpeljivost ili čak mržnju.

U djelima starijih antičkih pisaca isprva su se prema Židovima iskazivali pozitivni stavovi, da bi se to postupno promijenilo, počevši s pisanjem egipatskog povjesničara Maneta u 3. st. pr. n. e. Njegovu *Povijest Egipta* stoljećima poslije sažimali su kršćanski pisci poput Euzebija iz Cezareje, što je moglo pridonijeti širenju njegovih antijudaističkih stavova. Ono po čemu su sljedbenici Jahvea odudarali od svojih suvremenika i zbog čega su mogli izazvati odbojnost prema sebi bio je upravo njihov monoteizam, jedinstven u okruženju u kojem su sve ostale religije bile politeističke. Osim negativnog odnosa prema Židovima u literaturi, gotovo istovremeno zabilježena su i protjerivanja iz nekih gradova, napadi na židovske zajednice i zabrana prakticiranja židovske vjere. U nastojanju da helenizira svoje kraljevstvo, vladar Sirije i Palestine, Antioh IV. (215. – 164. pr. n. e.), zabranio je pod prijetnjom smrtne kazne štovanje Jahvea u Jeruzalemu, a u Hramu je postavio kip Zeusa. To je izazvalo pobunu ortodoksnih Židova (Hasida) pod vodstvom Jude Makabejca koji je uspio zauzeti Jeruzalem, izbaciti Zeusov kip iz Hrama i ponovno ga posvetiti

(tog se događaja Židovi prisjećaju proslavom Hanuke). Judina braća nastavila su borbu nakon njegove smrti i oslobodila Izrael, ustanovivši Hazmonejsko kraljevstvo.

Židovi su se s vremenom nastanjivali i izvan Izraela, bilo da su odvođeni silom (kao u slučaju Babilonskog sužanjstva), bilo da su migrirali svojevolumno. Židovske zajednice mogle su se naći u Siriji, Babiloniji, Egiptu, sjevernoj Africi, na Kreti i u Rimu.

Najveća židovska zajednica starog vijeka, ona u egipatskoj Aleksandriji, razlikovala se od drugih po svom bogatstvu, ali i povlasticama koje je uživala pod Ptolomejevićima i prvim rimskim carevima. Židovi su bili ravnopravni ostalim stanovnicima velegrada, a zauzimali su i važne administrativne i vojne funkcije. To sve ipak nije moglo prikriti netrpeljivost koja je vladala između njih kao sljedbenika samo jednog boga, i pripadnika ostalih mnogobožackih religija. Prve akcije Rimljana protiv Židova dogodile su se kada je 38. godine n. e. car Kaligula zahtijevao od njih da ga štuju kao božanstvo, što je Židovima bilo neprihvatljivo. Mnogobošci su iskoristili priliku i nagovorili rimskog upravitelja grada da im dopusti progon židovskih stanovnika. Uz njegovu suglasnost počelo je pljačkanje židovskih dućana i kuća, zlostavljanje i ubijanje. Aleksandrijski pogrom označio je početak dva tisućljeća dugog razdoblja u kojem će Židovi iz različitih razloga biti izlagani zlostavljanju koje se odvijalo po sličnom obrascu: oni koji su ih mrzili kao druge i drukčije, ubijali ih, protjerivali i oskvrnjivali njihove sinagoge uništavali su, ali još češće prisvajali i njihovu imovinu. Vladavina ludog rimskog cara bila je početak prvog tisućljeća. Vladavina ludoga njemačkog diktatora obilježila je kraj drugoga. Između jednoga i drugoga odvijao se mučan niz ponižavanja, nesreća i borbe za opstanak zajednica koje su rijetko uživale malo dulja razdoblja mira i prosperiteta.

Uspostava rimske vlasti nad Hazmonejskim kraljevstvom započela je 64. pr. n. e. Novi su gospodari postupno gušili židovsku autonomiju, što je rezultiralo izbijanjem ustanka 66. n. e. Car Vespazijan i njegov sin Tit ugušili su ga u krvi, a kao zadnje uporište pao je 70. i Jeruzalem. Tom je prilikom srušen hram, tisuće su ljudi ubijene, a mnogi su potražili spas u drugim krajevima Carstva, pa i izvan njega.

Dok je Rimsko Carstvo bilo politeističko, položaj Židova izvan Judeje nije bio loš, iako ni tada nisu bili u potpunosti pošteđeni progona. Tako je car Tiberije 19. n. e. protjerao iz Rima sve Židove, pod optužbom da su četvorica njih htjeli opljačkati neku bogatu građanku. Ipak, Židovi su uživali povlasticu da smiju zadržati svoju vjeru, što nije bio slučaj sa svim ostalim podanicima Carstva. S vremenom je tolerancija bivala i većom (usprkos novim židovskim ustancima 115. – 117. i 132. – 136.) pa su 2. i 3. stoljeće razdoblje mirnog razvitka židovskih zajednica koje su se proširile po raznim dijelovima Carstva, pogotovo na mediteranskim obalama. S prevladavanjem kršćanstva, međutim, situacija se stala mijenjati.

Kršćanstvo se, nakon što je postalo dominantnom, a pogotovo pošto je proglašeno službenom religijom Rimskog Carstva, nametnulo kao novi neprijatelj židovstva. Iako je to sada bio sukob dviju monoteističkih religija (kojima će se uskoro pridružiti i treća – islam), k tome istovrsnih korijena, situacija za Židove time nije postala lakšom. Nije pomoglo ni to da su prvi Kristovi sljedbenici bili Židovi. Kršćanstvo u početku i nije bilo drugo do nastojanje da se vjernici pridržavaju ispravna učenja hebrejske vjere, ali je sukob oko pitanja je li Isus bio sin Božji i je li uskrsnuo doveo do raskola i podjele Židova na pripadnike tradicionalnog židovstva i sljedbenike Kristova nauka koji su počeli privlačiti i pripadnike drugih naroda. Kršćani su ubrzo počeli optuživati tradicionaliste da su krivi za Isusovu smrt, polažući time temelj za

opravdavanje progona Židova sve do najnovijeg doba. Već tijekom 2. st. javljaju se tekstovi u kojima se ističe kolektivna krivnja Židova za Isusovu osudu i raspeće, čime se uspješno počelo brisati sjećanje na stvarne početke kršćanstva.

Postupno se za Židove uvode razne restrikcije. Isprva se kršćanima zabranjivalo sklapati brakove sa Židovima, a ne dopušta im se ni poštovanje šabata. Car Teodozije (379. – 395.), koji je kršćanstvo proglasio službenom religijom, zabranio je Židovima stupati u državnu službu i vojsku, a priječi im se i bavljenje pravničkom profesijom ili držanje robova. Za Teodozijevih nasljednika na carskom prijestolju, tijekom 5. i 6. st., konfisciraju se ili uništavaju pojedine sinagoge, a dozvolu za popravke dobivaju samo one kojima prijete rušenje.

U razdoblju ranoga srednjeg vijeka neki zapadnoeuropski i srednjoeuropski vladari bili su tolerantni prema Židovima, što je omogućilo višestoljetno jačanje židovskih zajednica od Pirinejskog poluotoka do Praga, čiji su se pripadnici u velikoj mjeri bavili trgovinom. No i u to vrijeme bilo je obratnih primjera pa su vizigotski kraljevi donosili mjere protiv Židova, a u zemljama pod vlašću Bizanta vrijedio je Justinijanov zakonik koji je sadržavao protu-židovske odredbe.

U vrijeme bizantsko-perzijskih ratova Židovi su se nadali pomoći prvo Perzijanaca, a potom i Bizantinaca, u obnovi svoje autonomije, ali je bizantski car Heraklije nakon uspješnog osvajanja Jeruzalema 628., čime je postao heroj kršćanstva, usprkos suprotnim obećanjima, započeo s novim progonima Židova od kojih su mnogi pobjegli u Egipat. Istovremeno su i neki autori, poput Leoncija, biskupa na Cipru, nastavili pisati polemike protiv Židova.

Nakon muslimanskog osvajanja Palestine 638. položaj Židova se popravio, iako je ostala na snazi zabrana obnavljanja sinagoga. Bilo im je dopušteno i naseljavanje Jeruzalema, prvi put nakon nekoliko stoljeća. Zato ne treba čuditi da su se Židovi 1099. pridružili muslimanima u obrani Jeruzalema i Haife od

križara. No suživot Židova i muslimana nije svuda i kroz cijeli srednji vijek bio jednak. Na Pirinejskom poluotoku, pod vlašću Omejadskoga kalifata, židovska se kultura slobodno razvijala, a Kordoba je postala njezinim važnim središtem. S promjenom vlasti i dolaskom sjevernoafričkih Almoravida u 11. st. stanje se znatno pogoršalo jer su novi vladari bili netolerantni prema svim inovjercima. Zbog toga su se mnogi tamošnji Židovi odlučili na migraciju prema snošljivijim istočnoarapskim zemljama ili prema kršćanskom sjeveru. No i u Siriji, Iraku, Egiptu i Jemenu povremeno su se izdavale naredbe da se ruše sinagoge ili da Židovi moraju, pod prijetnjom smrti, prijeći na islam.

Križarski ratovi, koji su započeli 1096., značili su novu eskalaciju sukoba kršćana i Židova. Nakon zauzeća Jeruzalema došlo je do pokolja velikog broja Židova, a nova im je vlast zabranila posjedovanje zemlje, zbog čega su se u većoj mjeri nego prije posvetili trgovini i obrtima.

Vjerski fanatizam koji je pokrenuo prvi križarski pohod doveo je do velikih progona u Porajnju, gdje je stradalo oko 12 000 Židova, i u Francuskoj. Grof Rajmund IV. Tuluški štitio je doduše Židove, ali je nakon rata „pravovjernih” kršćana protiv južnofrancuskih albigenza, smatranih hereticima, Katolička Crkva i ondje uvela protužidovske zakone kako bi učvrstila svoj položaj u „novoosvojenoj” pokrajini.

Položaj europskih Židova otada se ubrzano pogoršavao. U protužidovskim tekstovima pojavile su se optužbe da Židovi u svojim ritualima žrtvuju djecu i koriste njihovu krv u svojim obredima, a da su većinom čarobnjaci koji su sklopili pakt s Đavlom. Počela im se određivati boja odjeće (žuta) ili neki simbol (žute oznake na odjeći ili posebno dizajnirani šiljasti šeširi) koji bi ih obilježavali i činili vidljivo različitim od ostalog stanovništva. Ta se praksa ponegdje zadržala sve do prosvjetiteljskog 18. st. Povremeno su čitave zajednice bile izlagane progonima i protjerivane pa su tako 1290. svi engleski

Židovi morali napustiti Kraljevstvo, a slično se dogodilo njemačkim Židovima sredinom 14. st. i francuskima 1396. Četvrt stoljeća poslije protjerane su i tisuće austrijskih Židova. Iz Papinske Države istjerani su 1569.

U naročito težak položaj europski su Židovi došli u vrijeme izbijanje najveće srednjovjekovne epidemije kuge, tzv. Crne smrti 1348. – 1349. Kako tada nisu bili poznati razlozi i načini širenja epidemije koja je u ponekim dijelovima Europe odnijela živote i dvije trećine stanovništva, smatralo se da to mora biti ili Božja kazna, ili djelo Đavla. S obzirom na to da su Židovi već bili smatrani đavoljim suradnicima, nije trebalo dugo čekati da ih se optuži da trovanjem bunara uzrokuju bolest. Papa Klement VI. nastojao ih je zaštititi izdajući dvije bule, ali je i to bilo uzalud. Stotine židovskih zajednica bile su uništene, a stradavali su i oni Židovi koji nisu živjeli u krajevima već pogođenima kugom, pa su tako građani Strasbourga spalili 900 živih sugrađana. Židovi tada nisu bili jedine žrtve histerije – krivce se tražilo i u ženama koje su u velikim brojevima optuživane da su vještice i osuđivane na lomaču.

Ondje gdje su se njihove zajednice ipak održale, Židovi su bili izloženi raznim zabranama i ograničenjima. Nisu smjeli nositi oružje i nisu smjeli obrađivati zemlju. Dakako da im je bilo onemogućeno stjecanje plemićkog statusa. Zbog toga su se neki morali posvetiti zanimanju koje se u mnogim zemljama smatralo prezrenim – posuđivanju novca uz kamatu. S obzirom na to da je Crkva branila kršćanima takav način zarade (premda bez uspjeha), time su se Židovi mogli slobodno baviti. Paradoksalno, na taj se način položaj pojedinaca mogao poboljšati, ako su uspješno poslovali, ali se kolektivni položaj pogoršao. Dužnici židovskih novčara bili su uglavnom kršćani pa se stoljećima stvarala slika o pohlepnim Židovima koji na kršćanima beskrupulozno zarađuju.

S vremenom se u mnogim gradovima stvaraju geta, zidom i vratima odvojena od ostalih gradskih dijelova. Takva je praksa prvi put zabilježena u Maroku u 13. st. da bi se potom proširila po islamskom svijetu. U kršćanskoj Europi geta nastaju tijekom 14. i 15. st. S jedne je strane to bio način da se Židove marginalizira i izolira kao nepripadnike gradske zajednice, no s druge im se strane time ponekad pružala zaštita pred nasilničkim ispadima njihovih sugrađana, pogotovo u tjednu prije Uskrsa kada su kršćani bili naročito skloni iskaljivanju bijesa zbog Isusova raspeća.

Dovršetak kršćanske rekonkviste Pirinejskog poluotoka 1492. nije značio samo protjerivanje muslimana, nego i žestoki pritisak na tamošnje Židove kojima je dana mogućnost da se u roku od četiri mjeseca isele ili pokrste. Nakon španjolskih kraljeva slično je 1496. postupio i Portugal. Pokrstilo se oko 50 000 Židova. Inkvizicija je sve do 1821. pratila potomke tih „novih kršćana”, provjeravajući njihovo pravovjerie. Međutim, ni prelazak na novu vjeru nije spasio 4000 – 5000 Židova koji su – usprkos kraljevoj zaštiti – bili pobijeni u neredima 1506. Oni koji su odlučili emigrirati, njih oko 165 000, otišli su u sjevernu Afriku i Osmansko Carstvo ili pak u Nizozemsku, Italiju i Francusku. Ti tzv. Sefardi sa sobom su donijeli svoj jezik (ladino) i kulturu. U Osmanskom Carstvu mogli su slobodno prakticirati vjeru, a sultan Sulejman Veličanstveni dopustio im je moliti se u Jeruzalemu na Brdu Hrama, što odavno nisu smjeli.

Ni reformacija nije donijela promjene u odnosima Židova i kršćana. Martin Luther objavio je 1543. pamflet „O Židovima i njihovim lažima”. Zahtijevao je da se protiv njih stalno provode stroge mjere, pa je čak napisao da kršćani griješe što ih sve ne pobiju. Antijudaizam je po ocjeni nekih istraživača s pojavom luteranstva postao gori nego onaj srednjovjekovni, a teško je ne povezati Lutherove stavove napisane u srcu Njemačke s onim što će se na istom

prostoru dogoditi četiri stoljeća poslije. Pretkraj života veliki se reformator zalagao za kršćanski pristup Židovima (kao, uostalom, i na početku svoje karijere), ali sjeme njegova nauka već je bilo posijano. Reformirane Crkve tek su krajem 20. st. odbacile njegove antijudaističke stavove.

Za razliku od nekih drugih europskih vladara, poljski su kraljevi bili skloni naseljavanju Židova jer su prosudili da će pridonijeti ekonomskom razvitku kraljevstva. Zbog toga se s vremenom njihov broj u Poljsko-litvanskom Kraljevstvu znatno povećao. Pogotovo je bila važna njihova uloga u koloniziranju slabo naseljena teritorija kasnije Ukrajine, gdje su stvorene stotine židovskih naselja zapadno od Dnjepra. Židovi su ondje mogli obrađivati zemlju, a radili su i kao upravitelji imanja poljskih plemića. No sredinom 17. st. Poljska zapada u tešku krizu koja je započela ustankom Bogdana Hmeljnickog, kozačkog hetmana koji je nastojao stvoriti neovisnu Ukrajinu i koji je tijekom 1648. izvršio genocid nad ukrajinskim Židovima, uništavajući navodno oko 300 naselja. Smatra se da su ubijeni deseci tisuća tamošnjih Židova, ali su sela i gradići vrlo brzo obnovljeni i sve do 19. st. to je bila regija s najvećom gustoćom židovskih naselja.

Razdoblje prosvjetiteljstva tijekom 18. st. donijelo je promjene u dotad prevladavajuće društvene odnose, unoseći u europske zemlje koje su bile pod njegovim utjecajem i nova shvaćanja ljudskih prava. Dio toga bila je i nešto veća tolerancija prema drugima i drukčijima, pa onda i prema Židovima. Priznavanje građanskih prava bilo je ipak vezano uz poticanje asimilacije i integracije. Nametanje vanjskih obilježja židovstva bilo je napušteno, a s vremenom su formalno ukidana i geta, iako je taj proces okončan na Zapadu tek 1870. ukidanjem rimskoga geta, dok je u Rusiji toj praksi presudila tek revolucija 1917.

To ne znači da razdoblje prosvjetiteljstva treba idealizirati. Voltaire je, primjerice, u svojim radovima nerijetko iskazivao negativan stav, pa čak i mržnju prema Židovima. Nema sumnje da je time – u skladu sa svojim ugledom – utjecao i na javno mnijenje u Francuskoj, pa i izvan nje. Mislioci poput njega i Denisa Diderota Židovima nisu više predbacivali sudjelovanje u ubojstvu Isusa – upravo suprotno, u njihovim su očima bili krivi za nastanak kršćanstva, pa su snosili odgovornost i za sve zločine koje je ono, zajedno s drugim monoteističkim religijama, izvršilo. Pruski kralj Fridrik II., koji je osobito cijenio Voltairea, provodio je politiku ograničavanja broja Židova u njemačkim gradovima pa je tako u Wrocławu 1744. dopustio naseljavanje samo deset obitelji koje su onda bile pod kraljevskom zaštitom. Nekoliko godina poslije izdao je odredbu po kojoj se takvi zaštićeni Židovi u Berlinu nisu smjeli ženiti ili bi bili prisiljeni napustiti grad.

Marija Terezija, koju često svrstavaju u prosvijećene vladare, protjerala je sve Židove iz Češke. Poslije im je dopustila povratak pod uvjetom da za to plaćaju poseban doprinos. Godine 1752. zakonom je zabranila da Židovi imaju više od jednog djeteta. Tek je prvi pravi prosvijećeni Habsburg, Josip II., 1782. izdao znameniti Patent o toleranciji kojim je poništio majčine propise, ali je u duhu svoje centralističke i germanizatorske politike zabranio upotrebu hebrejskog i jidiša (jezika kojim su govorili srednjoeuropski i istočnoeuropski Židovi) u službenoj administraciji, a ukinuo je i sudsku autonomiju koju su Židovi uživali u svojim zajednicama. Sve je to vodilo prema njihovoj pojačanoj asimilaciji.

Napoleonova osvajanja širila su Europom ideje Francuske revolucije pa su i na njemačkom području Židovi dobivali građanska prava, ali su ona nakon francuskog poraza ponovno ukinuta. Na potpunu se emancipaciju trebalo čekati do ujedinjenja Njemačke 1871. No 19. st. nije njemačkim i

drugim zapadnoeuropskim Židovima donijelo i stvarnu normalizaciju odnosa s kršćanima. U to se vrijeme tradicionalni antijudaizam, zasnovan na vjerskoj netrpeljivosti, počinje pretvarati u antisemitizam, zasnovan na idejama rasnih razlika. Novonastale nacije inzistirale su na svojoj „čistoći”, često i na arijevskom ili nordijskom rasnom porijeklu. Nikakvi drugi nacionalni ili etnički identiteti, a pogotovo ne rasni, nisu se mogli uklopiti. Kakvo je ozračje vladalo u njemačkom – i ne samo njemačkom – društvu, vidljivo je iz pamfleta „Židovstvo u muzici”, koji je 1850. pod pseudonimom objavio Richard Wagner.³ U njemu se obrušio na svoje suvremenike, Felixa Mendelssohna i Giacoma Meyerbeera, ali i na ukupni, navodno negativni, židovski utjecaj na njemačku kulturu. Taj se tekst smatra važnim za daljnji razvitak njemačkog antisemitizma. Wagner, naravno, nije bio jedini Nijemac koji je tako pisao. S druge strane, bilo je i onih koji su ga zbog toga napali, ali opća atmosfera u društvu nije im išla na ruku.

Izgleda da je termin „antisemitizam” nastao 1879., kada ga je upotrijebio njemački publicist Wilhelm Marr, osnivač Antisemitske lige. Tada nastaju i prve stranke s antisemitskim programima, ali ipak ne uspijevaju steći širu političku podršku birača pa ostaju do Prvoga svjetskog rata na političkim marginama.

O situaciji u Francuskoj najbolje svjedoči znamenita afera vezana uz Alfreda Dreyfusa, židovskog časnika optuženog 1894. za špijunažu u korist Njemačke. Iako su se za njega zauzimali mnogi istaknuti pojedinci, poput Marcela Prousta, Anatolea Francea i Émilea Zole, koji je napisao čuveni pamflet „Optužujem!”, Dreyfus je ipak bio osuđen na doživotnu robiju u Francuskoj Gvajani. Tome je očito pridonio i stav javnosti o Židovima,

³ „Das Judentum in der Musik”, *Neue Zeitschrift für Musik*, Leipzig, September 1850. Godine 1869. objavio je proširenu verziju, ovaj put pod svojim imenom.

potican od nekih antisemitskih novina koje su nastojale nametnuti tezu o nelojalnosti građana židovskog porijekla. Dreyfus je bio oslobođen tek 1906., a francuska je vojska priznala njegovu nevinost tek 1995. Iako je antisemitski pritisak iznjedrilo čitavu aferu koja je duboko i dugotrajno podijelila francusko društvo i izazvala protužidovske neredne u dijelovima Francuske, ipak je javno i nedvojbeno odbacivanje antisemitizma od većine francuskih intelektualaca i javnosti pokazalo da su demokratska društva u stanju promijeniti svoj odnos prema Židovima.

U Rusiji je na jačanje antisemitizma utjecao atentat na cara Aleksandra II., do kojeg je došlo 1881. Animositet prema Židovima, koji su u Rusiji živjeli nakon podjele Poljske i ruskih pripajanja dijelova poljskoga kraljevstva u kojem su Židovi činili velik dio stanovništva, doveo je do toga da ih se optuži za vladarevo ubojstvo. Uz pasivno ili aktivno sudjelovanje vlasti započeli su trogodišnji pogromi u kojima su stradali brojni ljudi i njihova imovina, a novim su zakonima Židovima ograničena prava. Ministar Konstantin Petrovič Pobjedonoscev izjavio je da je namjera vlade da jedna trećina Židova izumre, jedna se trećina iseli, a jedna trećina asimilira. Ta izjava neodoljivo podsjeća na retoriku koja će biti korištena u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ali u odnosu na Srbe, a ne na Židove. Za Židove će, što se ustaških vlasti tiče, postojati samo jedno rješenje. Na samom početku 20. st. došlo je do novih pogroma u moldavskom Kišinjevu, a ruska carska tajna policija proizvela je zloglasni falsifikat pod naslovom „Protokoli sionskih mudraca” koji je trebao biti dokazom velike židovske zavjere da se osvoji vlast nad čitavim svijetom. Ta se krivotvorina i dan-danas objavljuje kao propagandno sredstvo antisemitizma.

Težak položaj ruskih i drugih istočnoeuropskih Židova (Aškenaza), uzrokovan ne samo političkim pritiscima i nasiljem, nego i teškim ekonomskim položajem, doveo je do njihove masovne emigracije u Sjedinjene Američke

Države. Procjenjuje se da je između 1881. i 1920. oko tri milijuna Aškenaza otišlo preko oceana u potrazi za boljim životom. Iako je Amerika bila zemlja useljenika, snažna kršćanska tradicija i ondje je uzrokovala nepovjerenje velikog dijela stanovnika prema židovskim pridošlicama. Ono je bilo pojačano ekonomskom krizom koja je osamdesetih godina utjecala na pad cijena poljoprivrednih proizvoda, za što su neki krivili kapitalizam i Židove kao navodne nositelje svega onoga što je u kapitalizmu bilo loše. To se nastojalo objasniti njihovom sklonosti financijskom izrabljivanju, optužbom koja je vukla svoje korijene iz dalekoga srednjeg vijeka i činjenice da je većina drugih zanimanja u predmodernoj Europi Židovima bila zabranjena. Iako su bogati židovski bankari, poput Rotschilda, imali samo mali udio u ukupnome bankarskom kapitalu Amerike, bilo ih je lako okriviti za sve financijske nedaće nežidova, jer se optužbe, kao i obično, nisu zasnivale na racionalnim argumentima nego na dugotrajno ukorijenjenim predrasudama. Za mnoge Amerikance Wall Street je postao simbolom međunarodnoga židovskog kapitala i njegova lošeg utjecaja na nacionalnu ekonomiju.

Ruska Listopadska revolucija, u kojoj su na nekim vodećim mjestima sudjelovali pojedini židovski revolucionari, potaknula je u Americi, ali i drugim zemljama, dodatno nepovjerenje prema Židovima. Novonastala situacija bila je apsurdna: Židovi su istovremeno bili optuživani kao nositelji beskrupuloznoga kapitalizma i kao njegovi rušitelji. Ona ipak nije bila sasvim nova jer su već i u predratnoj Austriji antisemiti, među kojima se isticao bečki gradonačelnik Karl Lueger (po kojem je nazvana jedna od najljepših bečkih ulica), jednakom žestinom napadali liberalni tisak, krupni kapital i socijaldemokrate kao židovsku ugrozu tradicionalnih kršćanskih vrijednosti.

Poraz u Prvome svjetskom ratu gubitnicima je pružio novi motiv za raspirivanje mržnje protiv Židova, ali bolje nije bilo ni u nekima od zemalja

pobjednica. Antisemitizam je podjednako dolazio do izražaja u Njemačkoj i Mađarskoj, kao i u Poljskoj i Rumunjskoj. Fašistički pokreti u nizu zemalja, nacionalsocijalizam u Njemačkoj, konzervativni katolicizam i protestantizam, nacionalizmi i sovjetska/ruska diktatura – svi su oni u vrijeme prije Drugoga svjetskog rata stvorili ozračje koje je omogućilo tragičnu sudbinu nekoliko milijuna europskih Židova.

Strahote logora, masovnih likvidacija, izgladnjivanja i ropskog rada uzrokovale su svojevrsnu prekretnicu u odnosu prema Židovima ne samo u Europi, nego i u svijetu. Iako antisemitski ispadi nikada nisu potpuno prestali, i premda je antisemitizam ostao ukorijenjen u kulturi Zapada i Europe uopće, ipak se odnos prema Židovima promijenio. Njihova integracija u društvo postala je boljom (dijelom i zbog odustajanja Židova od svojih vjerskih i kulturnih tradicija), a javno iskazivanje antisemitskih stavova društveno neprihvatljivo.

Nažalost, posljednjih godina opet svjedočimo buđenju radikalne desnice i krajnje konzervativnih političkih opcija, a izraelsko-arapski sukob prelio se i na Europu kao židovsko-islamski. Sve to pokazuje da se dvije tisuće ili više godina povijesti ne može lako izbrisati iz svijesti pojedinaca i zajednica.

Prvi židovski doseljenici na hrvatskom području posvjedočeni su arheološkim nalazima u antičkoj Saloni, no nakon toga stoljećima nemamo nikakvih vijesti o eventualnim židovskim kolonijama na našem prostoru. Tek u kasnome srednjem vijeku, a pogotovo od 16. st., arhivski nam podaci otkrivaju Židove na zagrebačkom Gradecu, u Dubrovniku, Splitu i Zadru. U dalmatinskim su se gradovima naseljavali Sefardi, zahvaljujući razmjerno tolerantnoj politici Venecije i Dubrovačke Republike, koje su obje bile zainteresirane za njihov kapital i trgovačke veze. U Dubrovniku i Splitu postojala su geta koja su se do danas održala u prostornoj memoriji tih gradova. Zagrebački Židovi bili

su protjerani iz grada 1456., dijeleći sudbinu mnogih svojih sunarodnjaka u drugim krajevima Europe.

Iako nema sačuvanih vijesti o većim nasilnim progonima Židova u Dalmaciji, ponešto ipak oslikava negativan odnos građana prema njima. Primjerice lik Sadija, rimskoga židovskog trgovca u renesansnoj komediji *Dundo Maroje* Marina Držića, premda sporedan i karakteriziran izravno samo jednom Laurinom rečenicom, odaje sliku kakva je o Židovima vladala posvuda: osobe pohlepne za zlatom. Dubrovačke su vlasti, uostalom, i same 1514. i 1515. donijele odluku o protjerivanju svih Židova iz grada, ali su 1536. ponovno dopustile njihovo naseljavanje jer su im bile važne njihove trgovačke veze na Balkanu i Levantu. Svemu tome prethodila je osuda skupine Židova, na čelu s jednim liječnikom, zbog navodna ritualnog ubojstva neke starice, što su okrivljenici priznali na mukama. Sedmorica su te 1502. osuđeni na smrt. Sličan je proces ponovljen 1622. zbog navodna ubojstva jedne djevojčice. Glavni poticatelj protužidovskog raspoloženja bila je Dubrovačka nadbiskupija koja je opetovano zahtijevala represivne mjere protiv Židova, ali su ih dubrovačke vlasti nerado provodile. Tijekom 18. st. dubrovačkim je Židovima čak bilo omogućeno stjecanje državljanstva, znatno prije nego u drugim hrvatskim krajevima.

Na području banske Hrvatske i Slavonije, zahvaćene protureformacijom i katoličkom obnovom, izgleda da tijekom 16. st. i nije bilo naseljenih Židova. Kada je 1608. kralj i car Rudolf Habsburg potvrdio vjerski zakon po kojem je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bila dopuštena samo katolička vjera, tvorcima tog zakona nisu imali na umu Židove, nego protestante kojima je trebalo zapriječiti širenje po Hrvatskoj, a napose preuzimanje unosnih dužnosti u Vojnoj krajini. Primjena tog zakona značila je ipak i zabranu naseljavanja Židova na području kraljevstva. Iako je Edikt o toleranciji Josipa II. (1781. – 1783.)

pridonio boljem statusu Židova u monarhiji, u Hrvatskoj su, zahvaljujući njezinoj autonomiji, ostala na snazi razna ograničenja. Hrvatski je sabor 1792. uskratio Židovima pravo stalna nastanjivanja i posjedovanja nekretnina pa im je bilo dopušteno samo bavljenje trgovinom. Gotovo istovremeno uskraćeno im je i pravo stjecanja javnih službi, što je bila mjera koja je pogađala i protestante. Vojne su vlasti na području Vojne krajine ipak dopuštale doseljavanje židovskih trgovaca kako bi se poboljšala opskrba vojske.

Korak prema popravljaju životnih prilika Židova dogodio se odlukom Ugarskog sabora kojom im je 1840. prvi put dopušteno bavljenje obrtima, s time da su majstori mogli zapošljavati samo židovske šegrte i kalfe, a ne i kršćane. Posljedice te odluke bile su dvojake: s jedne strane poticala je doseljavanje Židova koji su se jedini mogli zaposliti kod svojih sunarodnjaka, dok je s druge nova židovska konkurencija izazivala povremeni otpor kršćanskih majstora. Već 1838. izbili su u Zagrebu neredi kada je skupina od oko tri stotine građana spriječila uhićenje nekih članova krojačkog ceha koji su na silu oteli cehovski pečat kako bi uputili molbu Kraljevskom vijeću u Budimu da se poništi odluka o pravu nastanjivanja Židova u gradu.

Najviše je židovskih doseljenika u početku dolazilo iz zapadne Ugarske, iz Gradišća. Već krajem 18. st. stvorena je prva židovska općina u Varaždinu, da bi ona u Zagrebu bila utemeljena 1806. Postupno su nastajale i u drugim mjestima, pogotovo u Slavoniji i Srijemu, s time da su se Židovi ponegdje mogli naseljavati u gradovima, dok su im drugdje lokalne vlasti dopuštale samo smještaj u predgrađima.

Revolucionarna 1848. pobudila je u nekima nadu da bi se pobjedom liberalnih Mađara mogla poboljšati i prava Židova pa su stali na stranu revolucije. Zbog toga su u nekim gradovima (Varaždinu, Zagrebu, Osijeku i Požegi) napadnute njihove trgovine, a bilo je i pokušaja da ih se protjera iz lokalne

zajednice. U takvoj su situaciji na njihovu stranu stali hrvatski liberali, ali i ban Josip Jelačić, koji je i sam uživao podršku dijela židovskoga građanstva.

U eri apsolutizma uvedenog nakon slamanja revolucije Židovima su formalno priznata građanska prava, ali im je i dalje bilo onemogućeno stjecanje nekretnina, a na snazi su ostala i razna zakonska ograničenja uvedena u proteklih stotinjak godina. S ukidanjem svih tih diskriminacija započelo se tek nakon pada apsolutizma 1860., kada im je omogućeno vlasništvo nad nekretninama. Temeljnim ugarskim zakonom od 1867. ukinuta su napokon sva ograničenja, ali je u Hrvatskoj sabor tek 1873. izjednačio Židove u građanskim pravima s pripadnicima ostalih dopuštenih religija.

Mogućnost ulaska u nove profesije, ali i razvoj industrije, trgovine i obrazovanja privlačili su nove židovske doseljenike pa je udio Židova u stanovništvu Hrvatske brzo rastao. Usprkos tomu, njihov ukupan broj, pa tako ni udio u ukupnom stanovništvu nije bio velik. Prema popisu iz 1871., udio Židova bio je 0,76 %. Više od polovice živjelo ih je u trima gradovima: Zagrebu, Osijeku i Zemunu, a mnogi su bili privučeni u manje gradove.

Doseljeni Židovi nastavili su se baviti svojim tradicionalnim djelatnostima: trgovinom i novčarstvom, dio ih se uključio u obrte, ali sve više visokoobrazovanih našlo je svoje karijere u medicini, farmaciji i odvjetništvu. Financijski i profesionalni uspjeh židovske elite pred očima javnosti zastro je činjenicu da je velika većina Židova pripadala nižim i siromašnijim slojevima društva.

Mnogi od bolje stojećih židovskih poslovnih ljudi ulagali su nemala sredstva i trud u stvaranje ustanova i udruga kojima je cilj bio bolja organizacija društva ili karitativna djelatnost. Dijelom je to potjecalo iz same židovske tradicije, a dijelom je bilo motivirano željom donatora i aktivista da se što bolje uklope u hrvatsko društvo i skinu sa sebe stigmu drugotnosti.

Usprkos tomu, ulazak Židova u hrvatski ekonomski sustav izazivao je povremene nasilne reakcije uglavnom nižih slojeva građanstva, ali i seljaštva koje je u sitnim židovskim trgovcima (kramarima) vidjelo sinonim za izrabljivača i lihvara. Kako su doseljeni Židovi govorili njemački ili mađarski, lako ih se moglo optužiti i za nacionalnu neloyalnost, bez obzira na njihove stvarne stavove i djelatnost. Zbog toga se događalo da u vrijeme nemira izazvanih drugim razlozima, kao 1883., stradaju židovski dućani. I u Hrvatskoj je to bilo vrijeme stvaranja nacije koja na svojem prostoru nije trpjela strana tijela. Tradicionalni antijudaizam, koji je u Hrvatskoj do 19. st. bio uperen uglavnom protiv imaginarnih Židova, jer onih stvarnih nije ni bilo, poprimao je oblike modernog antisemitizma. Brojni napadi na Židove i njihovu imovinu dogodili su se i za vrijeme nemira 1903., kada su napadani kao mađaroni ili Mađari, bez obzira na to što su se većinom već tada služili hrvatskim kao materinskim jezikom i što su i sami, većinom studenti, sudjelovali u Narodnom pokretu protiv bana Khuen-Héderváryja i mađarske politike u Hrvatskoj. Dijelom se ti napadi mogu pripisati i osobnim animozitetima pojedinaca prema određenim trgovcima ili lihvarima, a dijelom i političkoj promidžbi antisemitski orijentiranih političara poput Grge Tuškana.

U vrijeme prije Prvoga svjetskog rata antisemitski su stavovi među dijelom istaknutih pojedinaca bili raširena pojava. Neki su ih izražavali otvoreno i javno, drugi samo u užim krugovima i u dnevničkoj ili epistolarnoj formi. Protužidovske izjave davao je i Josip Frank, predsjednik Stranke prava, i sam podrijetlom Židov. Braća Radić zauzela su specifičan stav. Kako su narod shvaćali kao zajednicu krvnih srodnika, a plemićke i građanske elite nisu držali dijelom hrvatskog narodnoga/seljačkoga korpusa, to nisu mogli prihvaćati ni Židove kao njegov sastavni dio. Oni su odbacivali antisemitizam,

ali su zagovarali asemitizam, djelovanje na izgradnji nacije iz kojega su Židovi trebali biti isključeni.

Situacija se nakon Velikog rata postupno pogoršavala. Izborni zakon po kojem su se u novoj državi trebali birati zastupnici za Skupštinu 1920. ukinuo je pravo glasa Nijemcima, Mađarima i Židovima, s obrazloženjem da su oni zbog svoje nacionalnosti mogli optirati za neku drugu državu. Česte promjene tipičnih židovskih prezimena u neka koja su zvučala više hrvatski, kao i prijelazi iz židovske vjere u neku drugu, najčešće katoličku ili pravoslavnu, bili su načini na koji su se Židovi pokušali asimilirati u većinsku zajednicu. Bilo je, dakako, i onih koji su smatrali da je dovoljno da im je materinski jezik hrvatski i da se u nacionalnom smislu osjećaju i deklariraju kao Hrvati, ali i jedni i drugi će ubrzo uvidjeti da ništa od toga neće biti dovoljno za njihov spas i sigurnost pred progonima ustaškog režima. Pokazalo se, zapravo, da će i pred kraj postojanja Kraljevine Jugoslavije biti izloženi nekim oblicima diskriminacije, kao što je oduzimanje dućana koji su prodavali živežne namirnice na veliko ili uvođenje ograničenja za upis u škole i na sveučilište (što nije bilo provedeno zbog izbijanja rata).

Na odnos hrvatskoga građanstva prema Židovima mogle su nekim dijelom utjecati i teorije o podrijetlu Hrvata, a koje su se zasnivale i na rasnim teorijama i antropologiji. Kako je pokazao Nevenko Bartulin⁴, autori poput Ćire Truhelke, Ive Pilara i Filipa Lukasa nalazili su podlogu za svoje radove u mitovima o podrijetlu Hrvata iz Bijele Hrvatske ili iz ostrogotskoga kraljevstva, u indoeuropskoj komparativnoj lingvistici po kojoj su Slaveni mogli biti smatrani arijevcima, u rasnoj antropologiji koja je proto-Slavene svrstavala u

⁴ Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory*, Brill : Leiden Boston, 2014. Moj prikaz ideoloških odnosa prema Židovima u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju zasniva se na ovoj knjizi.

nordijsku rasu, a Hrvate u dinarsku i u znanstvenim teorijama koje su tvrdile da su Hrvati potomci indoiranske ili germanogotske etnolingvističke skupine. Velik utjecaj na tumačenje podrijetla Hrvata imale su njemačke rasne teorije. Po shvaćanjima nekih radikalno desnih ideologa arijsko-hrvatski rasni identitet stajao je nasuprot azijsko-balkanskom u koji su spadali Srbi, Židovi i Romi. Rasne teorije ipak nisu bile presudne za negativan odnos Hrvata prema Židovima, s jedne strane zato što ih i neki nacionalisti nisu prihvaćali, a s druge jer se antisemitizam većinski nepismena stanovništva zasnivao na tradicionalnome kršćanskom antijudaizmu, a ne na akademskim raspravama.

Rasna ideologija ustaškog pokreta, koja će dovesti do holokausta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, razvila se iz međuratnoga antijugoslavenskog etnolingvističkog i rasnog diskursa uz utjecaje njemačke i posebice nacionalsocijalističke rasne teorije koja je svoj trag ostavila posvuda po srednjoj i istočnoj Europi. Za ustaše, Hrvati su bili određeni krvlju i podrijetlom. „Strana tijela” u Hrvatskoj bili su balkansko-azijski Srbo-Vlasi i Židovi. Čistoću nacije i narodni duh trebalo je očuvati od stranih elemenata. U očima ideologa bliskih ustaškom pokretu, otrov ilirstva, panslavizma, jugoslavenstva i marksizma, kojima su poništavane hrvatske duhovne vrijednosti, širili su komunisti i stranci poput Srba, Židova, Slovenaca i Čeha.

Radikalizacija ustaških stavova prema Židovima u predratnom razdoblju razvijala se postupno. Politika ustaškog pokreta bila je usmjerena ponajprije protiv beogradskog režima, a negativan stav prema Židovima kao kapitalističkim izrabljivačima i suradnicima tog režima dolazio je jače do izražaja kako se približavao rat i kako je jačao utjecaj njemačkog nacionalsocijalizma.

Na hrvatskoj predratnoj političkoj i javnoj sceni djelovali su, međutim, i činitelji koji nisu zastupali antisemitske stavove nego su ih, štoviše, osuđivali. Tadašnji vodeći hrvatski političar, Vladko Maček, bio je jedan od njih.

Nekoliko dnevnih novina zauzimalo je jednake stavove. Nadbiskup Alojzije Stepinac u propovijedima je osuđivao rasizam (iako je privatno imao loše mišljenje o Židovima i u njima vidio opasnost po svjetski poredak).

Hrvati se kroz povijest u svojem odnosu prema Židovima nisu bitno razlikovali od drugih europskih naroda. Kako prije početka 19. st. u hrvatskim zemljama gotovo da i nije bilo Židova, osim u Dalmaciji i Dubrovačkoj Republici, nisu se ni mogli događati progoni do kakvih je dolazilo posvuda na starom kontinentu. Utjecaj Crkve, međutim, stoljećima je poticao i održavao na životu antijudaizam. Pozitivne promjene koje su donijeli prosvjetiteljstvo i Francuska revolucija, omogućavajući Židovima naseljavanje u Hrvatskoj, koincidirale su s odvijanjem nacionalno-integracijskih procesa i sa stvaranjem moderne hrvatske nacije. Na antijudaizam koji je i dalje živio u hrvatskom puku nadovezao se moderni antisemitizam kojem su pogodovale i rasne teorije s njihovim utjecajem na razumijevanje podrijetla i biti nacije. Usprkos liberalnim stavovima dijela hrvatske inteligencije i političke elite te uglavnom mirnom suživotu Židova i većinski katoličkih susjeda, antisemitizam na podlozi antijudaizma dovest će do katastrofe koja će gotovo u potpunosti izbrisati židovsku zajednicu u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini.

LITERATURA:

Antisemitism through the Ages, ur. Shmuel Almog i Nathan H. Reisner, Exeter: Pergamon

Publishers, 1988.

Antisemitism: A History, ur. Albert S. Lindemann i Richard S. Levy, Oxford: Oxford University Press, 2010.

Antisemitism and Islamophobia in Europe: A Shared Story?, ur. James Renton i Ben Gidley, London: Palgrave MacMillan 2017.

Dan Cohn-Sherbok, *The Crucified Jew: Twenty Centuries of Christian Antisemitism*, London: Harper Collins Religious, 1992.

Carlo Ginzburg, *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*, London: Harmondsworth Publishers, 1992.

Narcisa Lengel-Krizman, Božidar Feldbauer i Snješka Knežević (ur.), *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i u Hrvatskoj*, Zagreb: Židovska općina 1998.

Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New Haven: Yale University Press, 1961.

Peter M. Marendy, „Anti-Semitism, Christianity, and the Catholic Church: Origins, Consequences, and Responses”, *Journal of Church and State* 47/2 (2005): 289-307.

Heiko A. Oberman, *The Roots of Antisemitism in the age of Renaissance and Reformation*, Minneapolis: Fortress Press, 1984.

Antijudaizam i antisemitizam prije Drugoga svjetskog rata

Nakon što je ugušio otpor Židova u Jeruzalemu, Tit je opljačkao i razorio Hram. Njegov je trijumf predstavljen na slavluku koji i danas stoji u Rimu, a ovaj detalj prikazuje odnošenje menore - velikog sedmokrakog svjećnjaka - i truba kojima su srušene zidine Jerihona.

▲ Njemačka grafika iz 1439. s prikazom Židova koji ispijaju krv kršćanskog djeteta.

◀ Sve do 20. st. bila je vrlo raširena optužba da Židovi ubijaju kršćansku djecu kako bi u svojim tajnim vjerskim obredima pili njihovu krv. Često su neriješena ubojstva djece objašnjavana krivnjom Židova. Jedan od prvih poznatih slučajeva zbio se u Engleskoj, u Norwichu, 1144. Ubijeni dječak postao je svetac, što se događalo i drugdje. Jedna takva „krvna kleveta” bila je uzrokom proganjanja Židova iz Francuske 1182. Simon iz Trenta, trogodišnji dječak ubijen 1475., bio je također štovan kao svetac dok ga papa Pavao VI. nije uklonio iz Rimskog martirologija. Usprkos tome, u ožujku 2020. jedan je talijanski slikar naslovio svoju sliku „Martirij sv. Simona, počinjen židovskim ritualnim ubojstvom”.

Šok izazvan epidemijom kuge 1348./49. naveo je praznovjerno stanovništvo da za širenje bolesti okrivu Židove koji su tobože trovali bunare. Posljedica su bili stravični progoni, napose u Porajnju. Ovo je prikaz stradavanja Židova u Strasbourgu 1439., kojom je prilikom javno spaljeno nekoliko stotina Židova, dok su ostali protjerani.

Židovi nisu bili jedine žrtve masovne hysterije izazvane kugom. Iz istog su razloga započeli progoni žena koje su optuživane da su vještice. Kako su Židovi u srednjem vijeku ponegdje morali kao oznaku svojeg identiteta nositi šiljaste šešire, oni su s vremenom postali simbol vještica i danas su gotovo obavezni dio dječjih kostima za Noć vještica.

Ein grawfamlích geſchicht Geſchehen zu paſſaw Von den Juden als hernach volgt-

Wye ſylt Lriſtoff acht partickel des ſacramēt auß der kirchē. legt das in ſein taſchē. handt darinnē drei tag behaltē

Wye ſchuet er die ſacrament den juden auff den tiſch die vnuermaſtigt gewelſen ſein. darumb ſy im ein guldē gaben

Wye tragen die iude vñ ſchulklopffer. die ſacrament yn ir ſynagog. vno vber antwurden dyc den Juden.

Wye ſtycht pſeyl Jud das ſacrament auff irem altar. alt plut darauff gangen das er yñ ander iuden geſcheit haben.

Wye teylten ſy auß dyc ſacramēt ſchickten zwen partickel gen Ptag. zwen gen ſalzpurg. zwen yn die Mewenſtat

Wye verpzenten ſy die ſacramēt verſuchen ob vnſer glaub gerecht wer ſlogē auß dem offen zwen engel. vñ. ij. taubē

Wye vedt man all Juden zu paſſaw die dyc ſacramēt gekaufft verſchickt geſtolen vno verprient haben.

Wye furt mā ſy fur gericht. verurteilt die vier getauft. fackel man. kolman vno walich. ſein gekopft worden.

Wye zereyſt man den pſeyl vno vettel die dyc ſacramēt bebyltē. dy darnach geſchochen vno verprient haben.

Wye verprient man ſy mit ſampt dē juden. die yn frem glauben blyben. vno vmb das ſacrament gewyſt haben.

Wye wirt der Lriſtoff des ſacramentz verkaufft. auß einem wagē zereyſſen mit gluenden zangen.

Wye hebt man an zw pawen. vnſerm herren zu lob eyn gorzbauf. Auß der juden ſynagog zē.

Abb. 16. Eine Juden-Verbrennung. Holzschnitt von Wohlgemuth aus: Schedel, Weltchronik. Nürnberg, Koberger, 1493.

▲ Neprijateljstvu prema Židovima pridonijeli su i križarski ratovi nakon kojih se odnos prema Židovima izjednačavao s onim prema muslimanima. Progoni su, dakako, osim praznovjerja i duboko usađene mržnje prema Židovima, bili uzrokovani i ekonomskim razlozima, jer su pružali mogućnost preuzimanja židovske imovine, brisanja dugova prema židovskim bankarima ili eliminiranja trgovačke konkurencije. Razlozi su mogli biti različiti, ali su lomače na kojima su masovno spaljivani Židovi bile svuda iste. Ovo je prikaz iz *Svjetske kronike* Hartmanna Schedela iz Nürnberga (1493.).

◀ Desakracija hostije bila je još jedna uobičajena optužba protiv Židova. Prvi je puta spomenuta u Njemačkoj 1243., kada su zbog toga živi spaljeni svi židovski stanovnici grada Berlitza. Optužba je glasila da Židovi koriste ukradene hostije da bi ih probadali i palili i tako obnavljali ritual Kristova ubojstva. Posljednji slučajevi zabilježeni su sredinom 19. st. u Rumunjskoj. Ova grafika iz 1477. prikazuje slučaj iz Passaua, kada su mnogi Židovi u tom gradu kažnjeni okrutnim kaznama (poput kidanja mesa užarenim klijestima), a oni koji se nisu htjeli pokrstiti bili su spaljeni. Na mjestu njihove sinagoge izgrađena je crkva.

Neven Budak

Nakon protjerivanja Židova iz Španjolske i Portugala u obje se kraljevine održalo židovsko stanovništvo koje je prihvatilo kršćansku vjeru. Sumnje inkvizicije u iskrenost njihove vjere dovela je do podjele kršćana na „stare” i „nove”. „Novi” su bili optuživani da potajice vrše svoje stare židovske rituale (isto se odnosilo i na pokrštene muslimane), a o njihovom društvenom statusu najbolje govori njihov španjolski naziv „marranos” (svinje). Oni za koje se vjerovalo da su ostali prikriveni Židovi bili su također javno spaljivani, kao što to prikazuje ova slika iz kasnog 16. st., a koja se odnosi na spaljivanje Židova u Portugalu krajem 15. st.

„Was kann man doch alles machen mit die Goyim! Ihren Christus haben unsere Leute gehängt am Kreuz und aus seinem Geburtstag machen wir ein Aiesen-Geschäft“

U kasnom 19. st. i sve do kraja Drugog svjetskog rata karikature su bile važno sredstvo u širenju protužidovskih stavova. Ova je karikatura iz jednih njemačkih novina, a tekst, napisan na jidišu (jeziku kojim su govorili Židovi Srednje i Istočne Europe, temeljenom na njemačkome) glasi: „Što se sve može raditi ovim gojimima [poganima – op. N. B.]: njihovog Krista su naši ljudi objesili na križ, a iz njegovog rođendana radimo odličan posao...“ Karikatura se zasniva na stereotipu židovske krivnje za Isusovu smrt, na stereotipu da su svi Židovi pokvareni bogati trgovci i na stereotipu njihovog izgleda s navodno karakterističnim nosom.

Karikatura kao naslovnica francuskog izdanja čuvenog falsifikata *Protokoli sionskih mudraca*, kojim se sve Židove htjelo optužiti za svjetsku zavjeru protiv cijelog čovječanstva.

Der Gott der Juden

**Der Gott, der Wechsel platzen ließ
Und Völker ins Verderben stieß,
Wird trotz des Betens nicht lebendig.
Des Geldes Macht ist unbeständig.**

Bog Židova

**Bog koji je pustio da propadnu mjenice
i koji je narode gurnuo u propast
neće oživjeti usprkos molitvama.
Moć novca je prolazna.**

I ova karikatura nudi stereotip o pohlepnim i pokvarenim Židovima kojima je samo do novca, što se onda prenosi i na njihovog boga, pri čemu autori zanemaruju da se radi i o kršćanskom Bogu. Oznaka za dolare i funte šalje poruku da su saveznici u ratu protiv Njemačke pod utjecajem židovskoga kapitala. Karikatura je objavljena 1941.